

Двуреченська О.С.

РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ В КАТЕРИНОСЛАВІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЬКИХ КОШТОРИСІВ

Початок ХХ ст. позначився значним поживленням політичного життя Російської імперії: активізацією діяльності політичних партій, революцією і проголошенням Маніфесту 1905 р., Першою світовою війною, громадянською війною тощо. Не минули ці події і Катеринослава. Міська влада змушена була докладати значних зусиль для стабілізації життя Катеринослава та його мешканців, результатом чого став помітний економічний та культурний розвиток міста. Значна увага приділялася і народній освіті, на розвиток якої впливав ряд чинників. Зокрема, контрреформа 1892 р. збільшила відсоток інтелігенції серед гласних міського самоврядування. Тому питання народної освіти займало не останнє місце під час обговорення на засіданнях міської Думи на початку ХХ ст. перспектив розвитку Катеринослава. Крім того, Катеринослав був одним з найбільших міст Російської імперії, яке динамічно розвивалося, а тому постійно зростала потреба в освічених працівниках різної спеціалізації.

На початку ХХ ст. внаслідок економічного розвитку Катеринослава значно зменшився міський дефіцит бюджету, що давало Думі можливість збільшити фінансування окремих галузей господарства. Певну роль у розвитку освіти відігравав також уряд Російської імперії, який докладав значних зусиль для розширення мережі навчальних закладів та введення обов'язкової початкової загальної освіти.

Проблему фінансування народної освіти на початку ХХ ст. вже висвітлювали у своїх працях провідні дослідники історії Катеринослава, зокрема, краєзнавець, журналіст і письменник М.П. Чабан під час дослідження біографії випускників Катеринославської класичної гімназії [16]. Аналізуючи роль міської Думи в розвитку Катеринослава, відома дослідниця В.І. Лазебник звертала увагу на фі-

нансову діяльність міського самоврядування Катеринослава [15]. Мета даної роботи – простежити динаміку змін у фінансуванні народної освіти міським самоврядуванням на початку ХХ ст. і визначити фактори, які впливали на ці зміни.

Для з'ясування фінансового стану народної освіти в Катеринославі достатньо репрезентативними джерелами є міські кошториси, фінансові звіти міської управи, журнали засідань катеринославської Думи. Ці джерела відображають обсяги та уточнюють предмет видатків на народну освіту, розкривають місце освіти серед інших галузей господарства Катеринослава, якими керувало міське самоврядування. На відміну від фінансових звітів, в кошторисах не лише фіксувалися прибутки та видатки за конкретними статтями, а й містять журнали засідань міської Думи, присвячених обговоренню міського бюджету. До початку ХХІ ст. збереглися кошториси за 1898 р., 1901 – 1905, 1910, 1915 – 1917 рр. Отже, кошториси дають можливість простежити зміни у фінансуванні народної освіти та з'ясувати причини таких змін.

Згідно з Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. складання проектів міських кошторисів знаходилося в межах компетенції виконавчого органу міської Думи – управи (ст. 72 МП 1870 р., ст. 95, МП 1892 р.). Як правило, для цього створювалася спеціальна фінансова комісія. Міський бюджет формувався з 1 по 15 листопада кожного року міською управою і передавався на обговорення і остаточне затвердження Думі. За тиждень до початку обговорення бюджету управа передавала проекти спеціальній комісії, а також розповсюджувала друкований варіант проекту серед гласних для попереднього ознайомлення. Гласні катеринославської Думи на засіданні обговорювали окремо кожен статтю бюджету і голосували за неї [3, с. 40]. Це сприяло доскональному вивченню всіх сфер міських прибутків та видатків. Поправки, які вносили гласні, можна умовно поділити на декілька видів: одноразові (стосувалися зміни кошторису лише на певний рік), тимчасові (враховувалися під час формування кошторису лише протягом певного терміну), безстрокові (у подальшому управа повинна була завжди їх враховувати під час розподілу міських фінансів). Протягом двох тижнів після затвердження проект кошторису відправляли губернатору. До 1 березня кожного року управа звітувала Думі про виконання міського бюджету за попередній рік.

В межах кожного кошторису фінансування народної освіти висвітлювалось в § IX «Народна освіта» та конкретизувалося у 9 статтях: ст. 1 – утримання міських шкіл (початкових, професійних); ст. 2 – допомога на утримання церковноприходських шкіл; ст. 3 – допомога на утримання державних навчальних закладів (загальноосвітніх, професійних); ст. 4 – допомога навчальним закладам, які утримуються за рахунок приватних та громадських коштів; ст. 5 – на навчальні посібники та класне обладнання; ст. 6 – допомога та нагороди вчителям та учням; ст. 7 – стипендії і плата за навчання у вищих та середніх навчальних закладах; ст. 8 – заснування нових та ремонт шкільних будинків; ст. 9 – загальні заходи щодо розповсюдження освіти серед міського населення. Окремими пунктами кошторису виділялася допомога на утримання міської жіночої гімназії та міського реального училища.

Зважаючи на дані міських кошторисів початку ХХ ст. всі видатки на народну освіту можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать

видатки за ст. 1, 3, 8, кошториси міської жіночої гімназії та 2-го міського реального училища (див. табл. 1). Вони були обумовлені кошторисами, які складали керівники навчальних закладів та міський архітектор. Під час обговорення проекту міського кошторису ці видатки коригувалися гласними в незначній мірі. До другої групи можна включити видатки за ст. 2, 4, 5, 6, 7, 9 (див. табл. 2). Особливість другої групи полягає у залежності цих видатків від багатьох факторів, які гласні міської Думи при бажанні могли проігнорувати і таким чином зменшити витрати. Отже, друга група видатків підлягала великим коливанням. Зважаючи на ці обставини, тенденцію до зростання видатків за ст. 2, 4, 5, 6, 7, 9 можна визначити як індикатор певної фінансової стабілізації в інших галузях міського господарства, а також як благочинний напрям в роботі міського самоврядування.

На 1901 р. в Катеринославі налічувалося 7 початкових однокласних училищ та одне трьохкласне. На їх утримання припадала найбільша стаття видатків із загальної суми, яку передбачалося витратити на потреби народної освіти (ст. 1). Крім того, у 1901 р. гласні Думи запланували відкрити ще три навчальних заклади, на що також були виділені відповідні кошти.

Кошти, які отримували школи, витрачалися на зарплатню вчителям та на побутові потреби. Середня зарплатня учителів становила 420 крб. Крім того, часто видавалося ще 240 крб. «квартирних коштів» на оплату помешкання, в якому жив викладач. Зарплатня завідувача становила 600 крб. Інколи завідувач отримував додаткові кошти на їжу («столові»), оплату помешкання та інші різні потреби. Вчитель-інспектор отримував 740 крб., з яких 350 крб. складали жалування, 190 крб. – «столові» кошти, 200 крб. – оплата за завідування училищем. Оплата праці законовчителя становила 240 крб., вчителя співу – 150 крб., вчителя гімнастики – 120 крб. [6, с. 235 – 340]. Такий розмір оплати праці учителів зберігся без змін фактично до 1917 р., за винятком зарплатні завідувачам та вчителям-інспекторам [14, с. 40]. Інша частина коштів, яку отримували початкові та професійні міські школи, витрачалась на оренду помешкання (якщо не було власного), книги, опалення помешкання, поточний ремонт, закупівлю дров тощо.

Кількість міських шкіл з кожним роком збільшувалася. На 1902 р. було заплановано виділити кошти на утримання 11 початкових та професійних міських шкіл, у 1910 р. – на 23 навчальних закладу, а у кошторисі на 1917 р. вже планувалося утримувати 38 закладів [7, с. 232; 11, с. 338; 14, с. 38]. Збільшення навчальних закладів було пов'язане не лише з економічним розвитком Катеринослава. Гласні міської Думи на засіданнях неодноразово звертали увагу присутніх на розпорядження Державної Думи щодо збільшення кількості навчальних закладів і щорічне відкриття принаймні двох елементарних шкіл. Через брак коштів або придатних для шкіл міських будинків це розпорядження виконувалося не завжди, проте кількість міських шкіл поступово зростала. Наприклад, з метою економії коштів у 1905 р. гласні Думи вирішили замість двох шкіл на 60-80 учнів відкрити одну, яка б дозволяла навчатися відразу 200 учням [10, с. 273]. Крім того, на той час не було великих приміщень, які б дозволили у подальшому збільшувати кількість учнів, якщо б було відкрито дві школи.

На розвиток народної освіти в Катеринославі міська Дума отримувала фінансову допомогу від держави та земства. Зокрема, на початку ХХ ст. земство

щорічно виділяло 6000 крб. на утримання 2-го міського реального училища [7, с. 46]. У 1917 р. від земства місто отримало вже 30000 крб. на утримання трьох міських жіночих гімназій, 15000 крб. – на потреби 2-го реального училища та 2000 крб. – на утримання 2-ої чоловічої гімназії [14, с. 12]. У 1902 р. на основі розпорядження Міністерства народної освіти від 21 серпня та 22 вересня 1901 р. держава виділила 1000 крб. на утримання 2-го трикласного училища ім. О.С. Пушкіна [7, с. 44-45]. У 1917 р. держава виділила вже 44613 крб. на введення загальної освіти в Катеринославі [14, с. 12].

Значні суми поверталися до міського бюджету у вигляді плати за навчання в освітніх закладах, які утримувались на кошти міста. Так, якщо у 1900 р. ця сума становила 15707 крб. 10 к., то на 1916 р. Дума планувала отримати 113508 крб. [7, с. 52-53; 13, с. 79]. Зокрема, на міські кошти утримувалася міська жіноча гімназія, де навчання у 1900 р. у підготовчому класі коштувало 25 крб., у 1-7 класах – по 38 крб., у 8 класі – 70 крб., за необов'язкові предмети (наприклад, французьку та німецьку мови) доводилось доплачувати по 7 крб. 50 к. за кожний предмет [7, с. 54].

Ще одна проблема, пов'язана з фінансуванням початкових та професійних міських шкіл, стосувалося раціоналізації витрат. Так, під час обговорення кошторису на 1902 р. управа звернула увагу гласних Думи на необхідність побудувати міські будинки для тих шкіл, які ще знаходилися в орендованих приміщеннях. За підрахунками управи Міське громадське управління зменшило б витрати на 25 тис. крб. [7, с. 286-287]. Щорічно обговорювалося питання про економічну недоцільність опалення шкільних приміщень дровами, а не вугіллям. Гласні ж управи неодноразово наголошували на негігієнічності такого виду опалення та відсутності коштів на переобладнання печей [10, с. 372]. Проте в кошторисі на 1910 р. зазначалося, що навчальні заклади вже опалювалися вугіллям [11, с. 461]. Для зменшення видатків на утримання шкіл міський голова І.В. Способний у 1910 р. зауважував, що в приватних навчальних закладах плата за навчання вище ніж в міських, а тому чи не можна при прийомі до міських навчальних закладів перевагу надавати дітям заможних родин. Члени управи з цим не погодились, оскільки критерієм відбору завжди залишалися екзаменаційні оцінки [11, с. 462]. В той же час фінансова комісія Думи визнала бажаним розпочати клопотання перед Губернським земством про призначення місту субсидій на утримання міських навчальних закладах, в яких також навчаються діти мешканців губернії [11, с. 462]. Очевидно в цьому напрямі була проведена активна робота, оскільки у подальшому надходження від земств збільшилися.

Отже, завдяки активній роботі міського самоврядування на початку ХХ ст. в Катеринославі збільшилася кількість навчальних закладів та навчальних місць в них, що значно сприяло поширенню загальної початкової освіти серед мешканців міста.

Інший вид видатків § IX, який не підлягав суттєвим корегуванням під час обговорення міського кошторису, – допомога на утримання державних навчальних закладів (ст. 3). Більша частина коштів, зазначених в ст. 3, спрямовувалася на утримання катеринославського 1-го реального училища. Видатки включали в себе декілька обов'язкових платежів. Так, на основі рішення Державної

Думи від 23 квітня 1875 р. училищу щорічно надавалася допомога у розмірі 4185 крб. [5, с. 110]. З 1904 р. ця допомога становила 3310 крб. та додаткових 500 крб. на утримання паралельного відділення при 6-му класі [9, с. 166]. Проте розмір допомоги на утримання паралельного відділення при 6-му класі змінювався в залежності від потреб училища. Наприклад, у 1906 та 1910 рр. вона становила 250 крб. [10, с. 167; 11, с. 198]. Крім того, з 1888 р. міська Дума виділяла 300 крб. на утримання підготовчого класу при училищі. На 1910 р. була передбачена виплата допомоги на утримання паралельного відділення при 3-му класі реального училища, а на 1915 р. фінансування паралельного відділення при 5-му класі училища [11, с. 198; 12, с. 195].

Серед інших навчальних закладів, витрати на які входили до ст. 3, були міські три- та чотирикласні училища, Маріїнська жіноча гімназія, чоловіча класична гімназія, утримання Вчительського інституту тощо. Призначення та розміри сум постійно змінювалися, але була помітна загальна тенденція до збільшення розмірів допомоги та розширення числа навчальних закладів, яким вона призначалася. Наприклад, на 1898 р. була запланована допомога лише двом закладам у розмірі 6135 крб., а на 1917 р. вже шість установ отримували допомогу загальним розміром 16693 крб. [5, с. 108-109; 14, с. 42]. Таке ставлення до матеріальної підтримки навчальних закладів, безумовно, сприяло збільшенню кількості навчальних місць та покращенню умов навчання.

На відміну від ст. 1 ст. 8 § IX – «Заснування нових та ремонт шкільних будинків» – формувалася на основі даних міського архітектора про необхідність ремонту міських будинків або після схвалення гласними Думи рішення про побудову нових будинків для навчальних закладів. Інколи, зважаючи на значення майбутньої споруди, видатки на будівництво нових закладів виділялося окремими пунктами кошторису, наприклад, на влаштування Вищого гірничого училища та будівництво Комерційного училища.

До умовно виділеної другої групи видатків § IX належать статті, на формування яких впливали непостійні фактори. Тому гласні Думи часто для кожного напрямку фінансування визначали чіткі терміни (рік або декілька років) та стежили за їх дотриманням. Ст. 2 кошторису видатків на народну освіту стосувалася утримання церковноприходських шкіл. З 1892 р. згідно з рішенням міської Думи щорічно виділялося 600 крб. на утримання Троїцької церковноприходської школи [5, с. 108].

Допомога навчальним закладам, які утримувалися за рахунок приватних та громадських коштів, входила до ст. 4. Загальну спрямованість цієї допомоги можна охарактеризувати як ретельне виконання Міського положення 1892 р. щодо сприяння розвитку освіти в місті, а також як один з напрямів благодійницької діяльності міського самоврядування. Ст. 4 до певної міри відображала чисельні клопотання, з якими до міської Думи зверталися представники освітніх установ міста та приватні особи. У 1898 р. допомогу отримувало лише Товариство опіки над жіночою освітою у Катеринославі на утримання безкоштовної школи на Катерининському проспекті – 2500 крб. [5, с. 110-111]. У 1901 р. допомога Товариству була збільшена до 3000 крб., із яких 500 крб. надано школі на вул. 5-й Чечелівці (вул. Нестерова), та 2300 крб. – катеринославському відді-

ленню імператорського музичного Товариства на реорганізацію музичних курсів [6, с. 148-149]. Під час обговорення кошторису на 1904 р. гласні Думи звернули увагу на те, що Музичне товариство отримує допомогу щорічно, хоча вона у 1901 р. планувалася як одноразова. З 1905 р. Товариство отримувало допомогу на загальних засадах: щорічно подавало клопотання про надання допомоги.

Завдяки матеріальній допомозі навчальним закладам, які утримувалися за рахунок приватних та громадських коштів міська Дума отримувала певний вплив на ці заклади. Так, у 1905 р. Дума негативно поставилась до того, що в школах Товариства опіки над жіночою освітою збільшився термін навчання та більша увага приділялася платним курсам. Дума прийняла рішення включити до складу опікунської ради Товариства представника від міста з правом голосу [10, с. 376]. Певний період до ст. 4 включали кошти на спорудження будинку 2-го комерційного училища. На 1917 р. ст. 4 суттєво розширилася і гласними було заплановано надати допомогу вже 9 закладам на суму 8398 крб. [14, с. 42].

З благодійницькою діяльністю міського самоврядування значною мірою пов'язана ст. 5 – «На навчальні посібники та класне обладнання». Кошти, зазначені у ст. 5, надавалися опікунам міських шкіл та члену управи, який спостерігав за господарчою частиною міських шкіл, на придбання книг та інших учбових принадь бідним учням міських шкіл. Вперше гласні Думи виділили опікунам шкіл кошти у 1901 р. Незважаючи на невеликий розмір допомоги (це була найменша стаття у видатках на народну освіту), її наявність свідчила про зворотній зв'язок між представниками міської влади та народної освіти.

Зважаючи на дані кошторисів початку ХХ ст., виплати за ст. 6 «Допомога та нагороди вчителям та учням» – фактично не відбувалися. Під час обговорення кошторису на 1903 р. гласний Л.К. Реймер поцікавився, чому не зазначені видатки за цією статтею. Виконуючий обов'язки міського голови І.І. Стройніков відповідав, що подібні нагороди не видаються, а якщо й були видані, то випадково або через клопотання окремих осіб [8, с. 418]. Аналіз журналів засідань гласних та спеціальних комісій міської Думи підтверджує думку І.І. Стройнікова, оскільки гласні розглядали такі питання в індивідуальному порядку протягом року. Щорічно гласні міського управління отримували велику кількість клопотань від вчителів та батьків учнів з проханням надати кошти на лікування, навчання, для сплати боргів, на купівлю необхідних книжок тощо. Всі звернення ретельно розглядалися, однак не всім позивачам надавалася позитивна відповідь. Були випадки, коли клопотання вчителів або керівників освітніх закладів міське самоврядування не підтримувало, проте ці рішення були продиктовані переважно їх практичною недоцільністю.

Допомога вчителям та учням знаходила відображення і в інших статтях § IX. Інколи до міського управління надходили клопотання від завідувачів училищ або інспекторів з проханням збільшити оплату одному чи декільком вчителям. При позитивному рішенні питання такі видатки фіксувалися в ст. 1 або ст. 3. Крім того, для заохочення вчителів перед великими святами навчальні заклади складали списки, за якими управа видавала грошові премії вчителям, надавалася безкоштовна медична допомога, діти вчителів мали право на безкоштовне отримання освіти [4, арк. 186]. Допомога бідним вчителям та учням передбачалася

також у ст. 4, 5, та 7 § IX міського кошторису. Зокрема, в кошторисі на 1905 р. в ст. 7 § IX було зазначено, що Дума виділила 300 крб. на стипендію вчителю міської школи І.А. Казанському з метою закінчення його освіти у Вчительському інституті [10, с. 394]. У відповідності із заповітами мешканців міста частина коштів від спеціальних капіталів спрямовувалася на потреби освіти. Велика кількість заможних мешканців Катеринослава у своїх заповітах спадкоємцем визначала місто або його окремі установи. Згідно з п. 15 ст. 63 Міського положення 1892 р. управа кожного разу зверталася до Думи за дозволом прийняти пожертвування. Поруч з такими відомими меценатами міста як І. Остроухов, І. Алексеєнко, П. Белявський, І. Колесников та інші, зустрічаємо і невідомих людей без звань та титулів. У 1903 р. під опікою Думи знаходилося 22 спеціальних іменних капітали, а в 1916 р. – вже 41 заповіданий місту капітал.

За рішеннями міської Думи від 1891 та 1896 рр., у ст. 7 § IX на 1901 р. була запланована сума 1247 крб. 50 к. на виплату дванадцяти стипендій бідним ученицям Маріїнської жіночої гімназії, дві стипендії – Катеринославській жіночій гімназії на знак сторіччя з дня смерті Катерини II, на оплату навчання бідним учням міської жіночої гімназії, реального та міського трикласних училищ на честь 25-річчя шлюбу імператора Олександра III [6, с. 150-151]. У 1903 р. міське управління вирішило зробити вічний вклад у 2000 крб. у Катеринославський громадський банк. Мета полягала у заснуванні на відсотки з капіталу однієї стипендії на честь колишнього директора цього банку А.Г. Халявіна у Катеринославському комерційному училищі [9, с. 172].

Реакцією на політичні події 1905 р. стало виділення 3000 крб. на забезпечення виховання у навчальних закладах Катеринослава дітей-сиріт офіцерів та нижніх чинів, які загинули під час русько-японської війни [10, с. 174-175]. У 1910 р. Дума виділила 600 крб. на стипендії для дітей педагогічного персоналу міських початкових училищ [11, с. 206]. Цю допомогу можна також визначити і як опосередковану допомогу вчителям. Крім того, у 1910 р. вже надаюлися стипендії на честь гласних міського самоврядування І.В. Теличенко, М.П. Вукашева, М.Г. Поюровського, виплачувалася стипендія імені О. Риндовської. Видатки за ст. 7 з року в рік зростали і на 1917 р. було заплановано вже виділити на стипендії та оплату за навчання у вищих та середніх навчальних закладах 7192 крб. [14, с. 44]. Збільшення кількості стипендій свідчило про повагу міського самоврядування до видатних осіб міста, про благодійницьку діяльність та зацікавленості міської влади у збільшенні кількості освітніх громадян міста.

За рішеннями міської Думи від 8 березня 1890 р. та 18 листопада 1892 р. в ст. 9 зазначалися кошти, які спрямовувались на утримання міської громадської бібліотеки (кошторис, якої окремо наводився в додатках) та допомогу недільній школі [5, с. 114-115]. В різний час допомога надавалася народній безкоштовній бібліотеці-читальні, вечірнім класам малювання та креслення для робітників, читальні на просп. О. Пушкіна, на побудову обласного музею ім. О. Поля.

Окремими статтями кошторису зазначалися видатки на утримання міської жіночої гімназії. Згідно з рішеннями міської Думи від 14-21 грудня 1893 р. та 23 липня 1897 р. в кошторисі зазначається сума, обґрунтована представником

Опікунської ради гімназії. Це також стосувалося і 2-го міського реального училища. Кошторис училища подавався його директором. Ці кошториси також обговорювалися на засіданнях спеціальних комісій міського управління та на загальних засіданнях Думи. У додатках до міського кошторису обов'язково деталізувалися витрати на міську жіночу гімназію та 2-е міське реальне училище, вказувалися причини збільшення видатків.

Завдяки активній роботі гласних міського самоврядування Катеринослава на початку ХХ ст. збільшується кількість навчальних закладів народної освіти та суттєво покращується їх матеріальний стан, з'являється можливість для всіх бажаючих мешканців міста отримати початкову освіту. В освітній сфері гласні міського самоврядування проявили себе старанними виконавцями державних наказів, а також ініціаторами впровадження в життя нових проектів та ідей в галузі освіти. Такі зусилля сприяли не тільки розвитку освіти в Катеринославі, а й покращенню її якості, збільшенню освічених людей серед мешканців Катеринослава. Ці зміни сприяли зміні статусу самого Катеринослава, перетворенню його на культурний центр півдня Російської імперії.

Бібліографічні посилання:

1. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М.И. Мыш. – СПб., 1876. – 160 с.
2. Городовое положение 11 июня 1892 г. Дополненное по «Продолжениям» 1909 и 1910 гг. и по Собранию узаконений и распоряжений Правительства, равно по решению Правительственного Сената за 1911 и 1912 гг. – СПб., 1913. – 165 с.
3. Журнал Екатеринославской городской Думы за 1890. – Екатеринослав, 1890. – 136 с.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469. Катеринославська міська Дума і управа м. Катеринослава. – Оп. 1. – Спр. 10. – Протоколи міської управи, листування з судовим приставом м. Катеринослава про стягнення коштів за лікування в міській лікарні, клопотання про надання грошової допомоги. – 193 арк.
5. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1898 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1898. – 260 с.
6. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1901 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1901. – 360 с.
7. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1902 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1902. – 356 с.
8. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1903 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1903. – 448 с.
9. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1904 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1904. – 416 с.
10. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1905 г. – Екатеринослав: Типо-литография Екатеринославского Губернского правления, 1905. – 426 с.
11. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1910 г. – Екатеринослав: Типо-графия бывшего Братство Св. Владимира, 1910. – 546 с.
12. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1915 г. – Екатеринослав: Типо-графия бывшего Братство Св. Владимира, 1915. – 524 с.
13. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1916 г. – Екатеринослав: Типо-графия бывшего Братство Св. Владимира, 1916. – 518 с.
14. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1917 г. – Екатеринослав: Типо-графия бывшего Братство Св. Владимира, 1917. – 86 с.

15. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
16. Чабан М. Птахи з гнізда Придніпров'я. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2005. – 480 с.